חורבת בורין (מזרח): שרידי מבנים וכבשן יוצרים מן התקופה הפרסית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה

עוזי עד

חורבת בורין נמצאת בשרון הצפוני, על גבעה (נ״צ רי״ח 19870–900/69080–93, רי״י 14870–900/19080–93) המתנשאת בלב השטחים החקלאיים של המרזבה המזרחית (איור 1). נחל תאנים, ערוץ של נחל אלכסנדר, מקיף את הגבעה מדרום וממערב. האתר שוכן סמוך לצומת דרכים קדום, שנפגשים בו ציר אורך ראשי ודרכי הרוחב המחברות את שכם (נאפוליס) עם היישוב הקדום שעליו יושבת כיום נתניה (אום חאלד)[1] ועם קיסריה; לאורכן התגלו בעבר אבני מיל (ספראי ואחרים תש״ן: 249–255, מפה 1; רול ואיילון תשמ״ז).

״בורין״ נזכרת כחורבה אצל גרן (Guérin 1875:243–244) ובסקר של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (Conder and Kitchener 1882:178). היא מסומנת ככפר קטן במפת ז׳קוטן ובמפות מימי המנדט הבריטי (גרוסמן תש״ן: 271).[2] פורת סקר את האתר (פורת, דר ואפלבאום תשמ״ה: 250–252, מס׳ 53), ומצא בו חרסים מתקופת הברזל 2 ומהתקופות הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזנטית ומימי הביניים. בשנים 1998–2001, כהכנה להרחבת כביש 57 (כביש נתניה–טול כרם), נערכו כמה חפירות בדיקה והצלה מטעם רשות העתיקות במדרון החורבה ובשוליה הצפוניים (קלטר תשס״א; Kletter and Stern 2006), ונחשפו מבנים ומתקנים, שתוארכו מהתקופה ההלניסטית עד התקופה הממלוכית.

החפירה המדווחת להלן נערכה בשוליה המזרחיים של החורבה (איור 1).[3] נפתחו 23 ריבועי חפירה בשני שטחים (A, B), לאורך כ־100 מ׳. בשטח A, הנמצא כ־20 מ׳ מדרום לכביש 57, נחשף

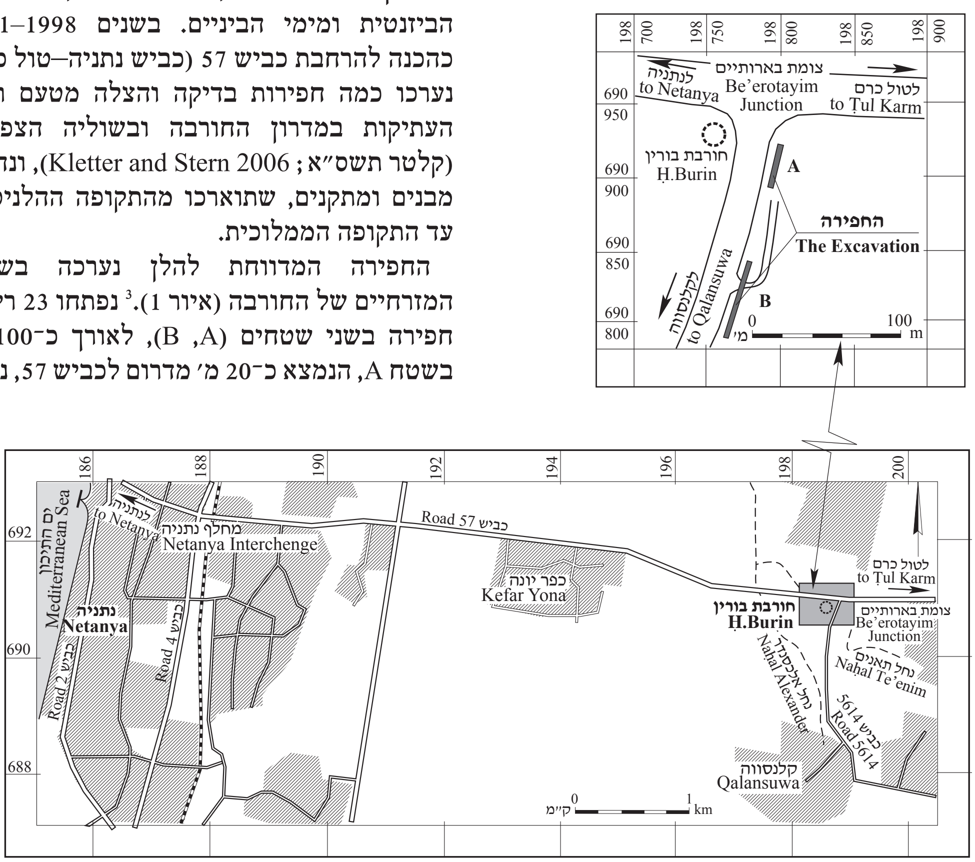

איור 1. מפת איתור של שטחי החפירה.

כבשן יוצרים עגול, ובשטח B, הנמצא מדרום לשטח A, נחשפו מבנים משלוש שכבות (III–V), וכן שתי שכבות מאוחרות (I, II) שפגעו בשרידים הקדומים.

החפירה

שטח A

בשטח זה (5 × 15 מ׳) נחשף כבשן יוצרים עגול לצריפת כלי חרס (4.7 × 6.5 מ׳ מידות חיצוניות), שהשתמר כמעט בשלמותו; רק תקרת תא הצריפה קרסה (תכנית 1). מצפון לכבשן נחשף ׳חדר שירות׳ (L83), שדרכו הוזן חומר הבערה לתא השרפה. מ׳חדר השירות׳ (L83) השתמרו רק הקיר המערבי (W27; 1 מ׳ גובה השתמרות) והקיר הצפוני (W1; 2 מ׳ גובה השתמרות). בקיר הצפוני (W1), הבנוי אבני גוויל, נחשף בשלמותו פתח בצורת קשת מחודדת (1.5 מ׳ גובה; תכנית 1: חתך 1–1). תפקידו של הפתח אינו ברור (ר׳ להלן). רצפת ׳חדר השירות׳ (L83) עשויה עפר מהודק; מעליה נחשפה שכבה בהירה ובה סימני שרפה, ומעליה — מפולות (L82). רצפה דומה נחשפה באותו הגובה מצפון לקיר 1 (L76).

הכבשן השתמר לגובה של יותר מ־1.5 מ׳. הוא נבנה מאבני גיר גדולות וקטנות; הפן הפנימי של קיר הכבשן (W28) דופן בלבני בוץ כדי למנוע מגע ישיר בין אבני הקיר לאש (תכנית 1: חתך 3–3). ממערב לכבשן, ואולי גם ממזרח לו, נחשפו קטעים מהקיר החיצון של הכבשן (W29 ו־W30). קיר 29 מקביל לקיר הפנימי של הכבשן (W28); רוחבו 0.5–0.7 מ׳, והוא עשוי אבני גוויל בינוניות וגדולות, שהונחו בשתי שורות לרוחב על הקרקע הטבעית. הקיר השתמר לגובה נדבך אחד או שניים.

מהכבשן (איור 2) שרדו שתי קומות: תא בערה (L90), שהשתמר בשלמותו, ומעליו תא צריפה שרצפתו השתמרה בחלקה. לאורך הפן הפנימי של הכבשן נחשפו ארבע או חמש ארובות (מעברי אוויר), ומעליהן הונחה רצפת תא הכלים שהורכבה מלוחות לבנים צרופות (0.1 × 0.6 × 0.7 מ׳). בלוחות אלו נקבעו פתחים מרובעים, קטנים (לוח אחד השתמר סמוך לדופן המזרחית), שדרכם הוזרם האוויר החם מתא הבערה אל תא הצריפה. לפי בסיסי הקשתות ששרדו, נראה שתקרת הכבשן הייתה קמורה (W28 ו־W30; תכנית 1: חתך 3–3). הקשתות נתמכו בשתי אומנות, הנמצאות בחלקו הצפוני של הכבשן ויוצרות את הכניסה אליו (W28).

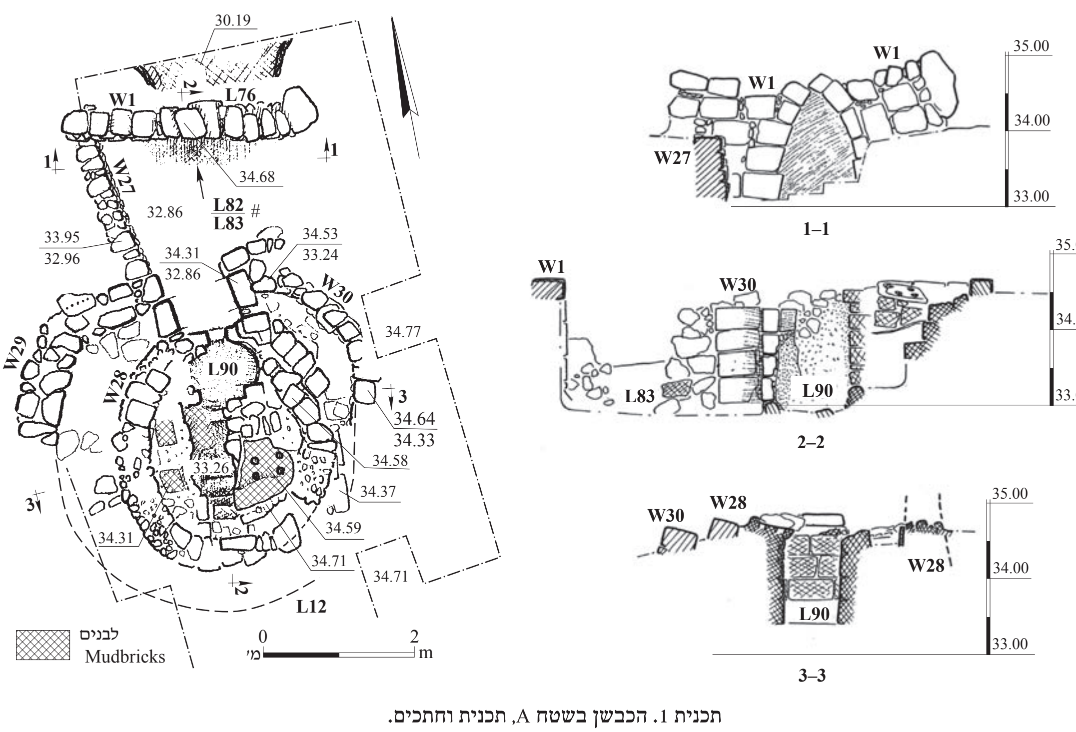

תכנית 1. הכבשן בשטח A, תכנית וחתכים.

איור 2. הכבשן, מבט למערב.

מבנה הכבשן א־סימטרי. היעדר הסימטריה נובע מכך שהקיר הפנימי (והחיצוני?) בצד המזרחי של הכבשן נוטה מערבה כלפי פנים הכבשן. לא ברור אם נטייה זו נוצרה מפגיעה מאוחרת בכבשן (אולי מהמשתלה שממזרח לו), או שהיא תוצאה של התמוטטות קדומה של הדופן המזרחית של הכבשן, שחייבה בנייה מחודשת של הקירות.

מדרום לכבשן, עד למרחק של כ־5 מ׳ ממנו, נחשף מפלס אפרפר (L12) ובו הרבה חרסים מצולעים, חלקם גדולים. עובי המפלס כ־0.4 מ׳, ומתחתיו נחשפה הקרקע הטבעית. בכבשן ובסביבתו נמצאו הרבה שברי לבנים שרופות, עפר שרוף ופחם, אולם נמצאה בו מעט מאוד פסולת כבשן ורק שבר אחד, לא־אינדיקטיבי, של כלי חרס מעוות כתוצאה מתקלה בתהליך השרפה.

דיון. הכבשן שנחשף הוא מהטיפוס העגול, הדו־קומתי (Kiln Updraft; לדיון על סוגי כבשנים והצעות לשחזור, ר׳ באומגרטן תשס״ב:45–47, איור 4). ייתכן שהפתח המקושת שנחשף בקיר 1 נועד לאפשר כניסת אוויר לתא השרפה. הצעה אחרת היא, שהפתח שימש מעבר אל כבשן אחר מצפון.[4] כבשנים כפולים מטיפוס זה נחשפו באשקלון (ישראל תשנ״ד; תשנ״ה), בחורבת ארזה (ישראל תשנ״ז), בצומת גבעתי (באומגרטן תשס״ב) ובגן יבנה (Gadot and Tepper 2003).

על פי הממצא הקרמי שנתגלה מעל רצפת ׳חדר השירות׳ ובמפולות בתוך הכבשן (L83, L90; איור 5:1–8; ר׳ להלן) יש לתארך את השימוש בכבשן לשלהי התקופה הביזנטית (המאה הו׳ עד אמצע המאה הז׳ לסה״נ). נראה אם כן, שהכבשן פעל בפרק הזמן המקביל לקיומה של שכבה III או IV של המבנה בשטח B (ר׳ להלן). אישוש לתיארוך זה אפשר למצוא גם בממצא כלי הזכוכית (ר׳ גורין־רוזן, להלן). בין אבני המפולת העליונות (L82) שכיסו את הכבשן, נתגלה נר אחד מהתקופה העבאסית (איור 4:9) — זהו הממצא המאוחר ביותר משטח A, והוא מעיד כנראה כי בסביבת הכבשן נמשכה פעילות גם במהלך התקופה האסלאמית הקדומה.

שטח B

בשטח זה, שאורכו כ־55 מ׳ ורוחבו 11–12 מ׳, נחשפו חמש שכבות. הן יוצגו להלן מהקדומה למאוחרת.

שכבה V (תכנית 2). נחשף חלקו המערבי של מבנה גדול, שממדיו ותכניתו אינם ידועים; המשכו נמצא כנראה ממזרח לתחום החפירה. החלק שנחשף נפגע ברובו מבניית המבנים של שכבות II–IV ומסלילת הכביש המודרני ממערב. לרוע המזל, קירות המבנה בשכבה זו (W3, W13 ו־W17) אינם נפגשים — הפינות נהרסו מקירות שכבה III — ושרדה רק תשתית רצפה אחת (L57) הניגשת אליהם. הסיבה לייחוס הקירות לשכבה V היא האחידות בטכניקת הבנייה שלהם ובכיוונם, וכן בשל הימצאם מתחת לקירות שכבה III.

קירות שכבה V בנויים בבנייה יבשה משתי שורות של אבני גוויל: שורה של אבנים גדולות המונחות על צדן הצר בניצב לקיר, ושורה שנייה של אבנים בינוניות שהונחה באופן דומה. המרווחים בין אבני הקיר מולאו באבנים קטנות ובמעט אדמה. הקירות השתמרו לגובה מרבי של שני נדבכים (0.5 מ׳ גובה). כאמור, תשתית הרצפה בלוקוס 57 היא היחידה בשכבה זו הניגשת לקירות (W13; תכנית 2: חתך 4–4); עובייה 5–10 ס״מ. התשתית עשויה מעפר בהיר, מהודק, מעורב באבנים קטנות, ובה כלי צור שחוקים.[5] ממערב לקיר המערבי (W5) של המבנה משכבה III נחשפה תשתית רצפה, הדומה באופייה ובגובהה לזו שבלוקוס 57 (L52, L64, L59, L60 ו־L61); אפשר שהיא ההמשך שלה. הרצפה היחידה שמיוחסת לשכבה V היא רצפת חלוקים (F209, F210),[6] המושתתת על מילוי מלאכותי פריך (ר׳ להלן).

בחתכי בדיקה שנחפרו לאורך שטח החפירה הוברר שהשטח פולס לפני בניית המבנה משכבה V במילוי מלאכותי פריך שהובא למקום. במילוי זה הובחנו מפלסים כהים, דקים (תכנית 2: חתכים 2–2, 4–4), המעידים כנראה על אופן הרבדתם. המילוי הכיל הרבה מאוד חרסים, עצמות בעלי חיים ומטבעות — כולם מתוארכים למאות הד׳–הב׳ לפסה״נ (ר׳ טורגה, כרך זה; סוקולוב, להלן). בשל הטופוגרפיה המקורית ופילוס השטח, הקיר הצפוני של המבנה (W3) נבנה על הקרקע הטבעית, ואילו הקיר הדרומי (W13) נבנה על המילוי המלאכותי (תכנית 2: חתך 4–4).

קירות המבנה משכבה III פגעו בכמה מקומות בקירות וברצפות של המבנה משכבה V, הרסו אותם וחתכום: מתחת ליסודות קיר 6 משכבה III נחשפו שרידי רצפה (F209, F210), ולכן היא קדומה לו (תכנית 2: חתך 3–3); הקיר המערבי של המבנה בשכבה III (W5) חתך את התשתיות (L57, L52, L64, L60 ו־L61) שנחשפו משני צדיו, ולכן הן קדומות לו.

הממצא מהמילוי מתחת לתשתיות (L40, L53 ו־L65; ר׳ טורגה, כרך זה: איור 1) ומתשתיות הרצפות (L57, L59 ו־L64; ר׳ טורגה, כרך זה: איור 2) הוא משלהי התקופה הפרסית עד התקופה ההלניסטית. הממצא מעל התשתיות ומעל רצפת האבנים (L209, L210; ר׳ טורגה, כרך זה: איור 3; סוקולוב, להלן: מס׳ 5, 6, 7, 10, 11, 13) מתוארך לתקופה ההלניסטית. לכן, יש לתארך את הקמת המבנה משכבה V לתחילת התקופה ההלניסטית ואת השימוש בו עד התקופה ההלניסטית המאוחרת.

שכבה IV. בחלק הצפוני של שטח B נחשף חלקו המערבי של בית מרחץ (תכנית 2), ובו שני חדרי היפוקאוסט (L204: 2.6 × 2.6 מ׳; L215: 3.4 מ׳ רוחב) וחדר נוסף במזרח (L206; 6.3 מ׳ רוחב), ששרד רק בחלקו המערבי. ייתכן שחדרים 215 ו־206 הם למעשה חדר אחד, שמתארו בצורת האות רי״ש. קירות ההיפוקאוסט (W19, ו־W22) בנויים מלבני בוץ צרופות וביניהן חומר מליטה. במקומות אחדים הונחו הלבנים על צדן הצר. בחדרים 215 ו־206 נחשפו עמודונים מרובעים, אשר השתמרו לגובה 0.4 מ׳. הם עשויים מלבני בוץ צרופות היטב ומרעפים בשימוש משני. העמודונים בנויים בטורים ובשורות ללא סדר. במרכז חדר 215 נחשפה שורה של עמודונים, צמודים זה לזה בצורת חצי־קשת — אולי בשל תיקון ברצפה. אי אפשר לשחזר את מהלכה של הקשת כיוון שקירות שכבה III (W4 ו־W15) נבנו מעליה. המילוי בין העמודונים הכיל בעיקר לבנים במפולת ושברי צינורות חרס (איור 5:6, 7). בחדר 204 נחשפה רק תשתית בהירה (לפחות 0.5 מ׳ עובי) שמעליה נבנה ההיפוקאוסט. התשתית עשויה מחלוקי נחל גדולים ומאבני גוויל קטנות המלוכדים בחומר מליטה בהיר; היא הונחה על הקרקע הטבעית (תכנית 2: חתך 6–6). תשתית זו נחשפה גם מחוץ לתחום ההיפוקאוסט (לוקוס L218). מדרום לקיר הדרומי של ההיפוקאוסט ובמקביל לו נבנה קיר 25; על פי גובהו וכיוונו, נראה שגם הוא השתייך למכלול בית המרחץ.

קירות המבנה משכבה III פגעו בהיפוקאוסט והרסו אותו, ולכן הוא קדום להם. בית המרחץ נבנה בציר דומה, אך לא זהה, לזה של המבנה משכבה V. אולם, שני המבנים אינם בו־זמניים, שכן רצפת ההיפוקאוסט גבוהה ב־0.3–0.4 מ׳ ממפלס שרידי הרצפות וממפלסי הקירות במבנה משכבה V. כמו

כן, הממצא מבית המרחץ — בין העמודונים, מעל תשתית הרצפה ובתוכה (איור 5: 3–5; ר׳ להלן) — מתוארך לשלהי התקופה הביזנטית, בניגוד לממצא משכבה V המתוארך לתקופה ההלניסטית (ר׳ לעיל).

שכבה III. על המבנים משכבות IV–V נבנה בשכבה III מבנה גדול ומסיבי (כ־38 מ׳ אורך; איור 3; תכנית 2). רוחבו הכולל אינו ידוע; הוא נחשף רק לרוחב 10 מ׳, כיוון שהמשכו במזרח הוא מחוץ לתחום החפירה. קירות המבנה השתמרו רק לגובה היסודות.

מהמבנה נחשף האגף המערבי התחום בשני קירות אורך: קיר מערבי חיצון (W5 + W2) וקיר פנימי (W15, W15a, W15b). אל קירות אלה ניגשים שמונה קירות רוחב, המשתרעים בין קיר 26 בצפון לבין קיר 11 בדרום ויוצרים שורת חדרים ובה שני זוגות חדרים בדרום ובמרכז וחדר אחד בצפון. הכניסה למבנה הייתה כנראה במערב, בנקודת החיבור שבין קיר 5 לקיר 12a; שרדה ממנה רק אבן המזוזה הדרומית. מרצפות המבנה השתמרו חלקים גדולים מרצפת מלט או טיח בהיר (L202), שניגשת

איור 3. שטח B, מבט לצפון.

לקיר 4 מצפון. כמו כן, נחשפו שני משטחים מאבני גוויל ששימושם אינו ברור: האחד (W31; 1.5 × 2.3 מ׳) נמצא ממזרח לפינת קירות 15 ו־4, והשני (W32; 1.5 × 2.5 מ׳) נמצא בצפון שטח החפירה, ממערב לקיר 23.

המבנה נבנה, ככל הנראה, בשני שלבים, הניכרים בטכניקות בנייה שונות זו מזו. הקירות הקדומים בחלק שמצפון לקיר 12b בנויים בעיקר מאבני גוויל גדולות ובינוניות. שני הפנים של הקירות בקטע זה בנויים מאבני גוויל גדולות, שהפן החיצון שלהן ישר. בין נדבך לנדבך מפרידות אבנים קטנות מלוכדות בחומר אפור. כדי לעגן היטב את הבנייה, הושקעו היסודות בפינות הצפוניות של המבנה לעומק של יותר מ־1.6 מ׳ (שישה–שבעה נדבכים) עד הקרקע הטבעית. יסודות הקירות, בין הפינות, נבנו לגובה 1–3 נדבכים בצורת קשת הנתמכת בפינות (תכנית 2: חתכים 5–5, 7–7). ייתכן שהשתמשו בטכניקה זו גם בבניית קירות 9 ו־12, אולם אזור זה נפגע מנטיעת עצים. לפי סוג האבנים וצורתן, ייתכן שהן נלקחו מקירות המבנה משכבה V. מדרום לקיר 12b בנויים קירות המבנה מאבני גוויל בינוניות וקטנות (0.2–0.3 מ׳), שביניהן מילוי של אבנים קטנות ועפר. כיוון שהשטח בקטע זה פולס במילוי מלאכותי בשכבה V (ר׳ לעיל), נחפרו יסודות הקירות של שכבה III לכל אורכם, עד לעומק 1.8 מ׳. החפירה לעומק זה (שישה עד שבעה נדבכים) נועדה לבסס את הבנייה על הקרקע הטבעית (תכנית 2: חתך 4–4). בפן הצפוני (הפנימי) של קיר 11 יש מעין בליטות בפינות החדר, ואילו בחיבור בין קיר 15b לקיר 6 ה׳פינה׳ עגולה; שאר הפינות במבנה ישרות. ייתכן שלוחות האבן שהשתמרו מעל הפן המזרחי בחלק הדרומי של קיר 15a (תכנית 2: חתך 5–5) הם שרידי רצפת אבן המעידים על גובה הרצפות במבנה.

בנקודות שבהן קירות המבנה משכבה III נפגשים עם קירות או פריטים ארכיטקטוניים משכבות IV–V, פורק רק המינימום הדרוש מהקירות הקדומים. יתר הקירות הקדומים שימשו תשתית ליסודות; קיר 4 למשל בנוי על תשתית בית המרחץ משכבה IV (תכנית 2: חתך 5–5).

לפי רבעי הריבועים שנחפרו סמוך לקירות שכבה III (L46, L40, L65, L53 ו־L56), ולפי מתאר הקירות משני השלבים בשכבה III, אפשר לשער שהקירות נבנו בתוך תעלות צרות שדופנותיהן זקופות. לפיכך, לא נותרו תעלות יסוד נראות לעין במילוי הקדום של שכבה V, שיאפשרו תיארוך של בניית מבנה III.

בנקודת החיבור בין קיר 5 לקיר 12b אפשר לראות שהקירות אינם משולבים זה בזה, אלא קיר 5 ניגש לקיר 12b, ולכן הוא מאוחר לו. לא ברור אם אלו שני שלבי בנייה טכניים או שהחלק הצפוני של המבנה קדום (ר׳ לעיל). חיזוק להנחה השנייה אפשר למצוא בעובדה שקיר 12 נבנה בשני שלבים: קיר 12a קדום לקיר 12b ונמוך ממנו, ובחלקו הוא עובר מתחתיו.

מדרום לקיר 11, הקיר הדרומי ביותר של המבנה משכבה III, נחשפה גולגולת אדם. לפי מיקומה, צמוד לקיר, והמפלס שבו היא הונחה, נראה שהיא נקברה במקום בתקופה מאוחרת לקיר — בתקופה העות׳מאנית או לאחריה.

קירות המבנה משכבה III נבנו מעל בית המרחץ משכבה IV והרסו את חלקו הדרומי־המערבי, ולכן המבנה מאוחר לשכבה IV. כמו כן, קירות 2 ו־7 של המבנה משכבה IV פגעו בקירות 3 ו־13 משכבה V, וקיר 5 משכבה III חתך את תשתיות הרצפות משכבה V. תיארוך המבנה משכבה III בעייתי, כיוון שמעל לרצפות המיוחסות לשכבה זו ומתחתן נמצאו מעט חרסים, רובם שברי גוף מצולעים ורק שתי שפיות של קנקנים מתוארכות למאות הו׳ עד הז׳ לסה״נ (ר׳ להלן). השפיות נמצאו מעל לרצפה הבהירה (L201; איור 5: 1) ומתחתיה, ומעל תשתית בית המרחץ משכבה IV (L204; איור 5: 2). כיוון ששכבה III מאוחרת לשכבה IV, אפשר לתארך את השימוש במבנה מסוף התקופה הביזנטית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

שכבה II (סוף התקופה העות׳מאנית/ראשית ימי המנדט הבריטי).— על החורבה נבנה כפר בשם ח׳ירבת בורין. במרחק 5 מ׳ ממזרח לשטח החפירה נמצאת באר אנטיליה וסביבה מבנה משלהי התקופה העות׳מאנית (סוף המאה הי״ט – תחילת המאה הכ׳). במבנה שימשו אבני בנייה שנלקחו מהמבנים הקדומים באתר. מעט חרסים מסוף המאה הי״ט ומתחילת המאה הכ׳ נמצאו על פני השטח ממערב למבנה, וכן בבור עמוק (L206), שפגע בפינה הצפונית־המערבית של בית המרחץ משכבה IV (איור 5: 8).

שכבה I (העת המודרנית).— בשטח החפירה וממזרח לו הוקמה משתלה; בנייתה, העצים שנשתלו בכניסה המערבית אליה והבורות שנכרו לנטיעת השתילים בה פגעו במבנים הקדומים (ר׳ איור 3). הפגיעה בולטת בעיקר במבנה משכבה III: בורות עגולים במרווחים קצובים נחפרו לתוך הליבה של קירות 2 ו־5 ופגעו בהם, וכן שורשי עץ גדול הרסו את החלק המרכזי של קירות 12 ו־9. כמו כן, סלילת כביש 5117 ממערב, בין החורבה לשטח החפירה, פגעה בחלק המערבי של המבנים.

הממצא

כלי החרס

בעת החפירה מוין הממצא הקרמי בשטח ונשמרו כל החרסים האינדיקטיביים מכל הלוקוסים, כולל מפני השטח. מרבית החרסים הללו מתוארכים לתקופות הפרסית וההלניסטית; שאר החרסים הם מהתקופה הביזנטית, להוציא מעט חרסים, כעשרה סך הכול, מהתקופות הרומית, העבאסית והעות׳מאנית המאוחרת.

הקרמיקה הרבה משכבה V מתוארכת לתקופות הפרסית וההלניסטית, והיא נדונה בנפרד (ר׳ טורגה, כרך זה). הדיון שלהלן עוסק רק בקרמיקה מהתקופה הביזנטית ומראשית התקופה האסלאמית הקדומה, שמקורה בכבשן (שטח A; L83 ו־L90; איור 4) ובשכבות III ו־IV (שטח B; L201, L204, L203 ו־L215; איור 5).[7]

קערות (איור 4: 1, 2).— נתגלו שני שברי גוף של קערות ממשפחת LRC (לא אוירו), שאי אפשר לתארכן, וכן קערה שלה דופן זקופה ושפה משוכה חוצה (איור 4: 1) וקערה פשוטה שלה שפה מעובה מעט (איור 4: 2).

קדרה (איור 4: 3).— הקדרה עמוקה, ולה דופן עבה, מעוטרת בעיטור סרוק, ושפה מעובה. קדרות מטיפוס זה נפוצות מאוד בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה האסלאמית הקדומה.

קדרות בישול (איורים 4: 4; 5: 4).— לקדרות הבישול דופן משופעת, מצולעת, שפה חתוכה, המותאמת להנחת מכסה, ושתי ידיות אנכיות מתחת לשפה — לעתים הן נוטות מעט כלפי מטה. כלים אלו היו בשימוש מהמאה הד׳ עד סוף המאה הח׳ לסה״נ (Magness 1993:211–212).

קנקנים (איורים 4: 5–8; 5: 1, 3).— נמצאו קנקנים משלושה טיפוסים. לטיפוס אחד שייכים קנקנים בעלי שפה פשוטה, עם או בלי רכס בתחתית הצוואר (איור 4: 6–8), העשויים מטין בהיר צרוף היטב. קנקנים אלה הם מטיפוס 6 של מגנס (Magness 1993:227), הנפוץ משלהי התקופה

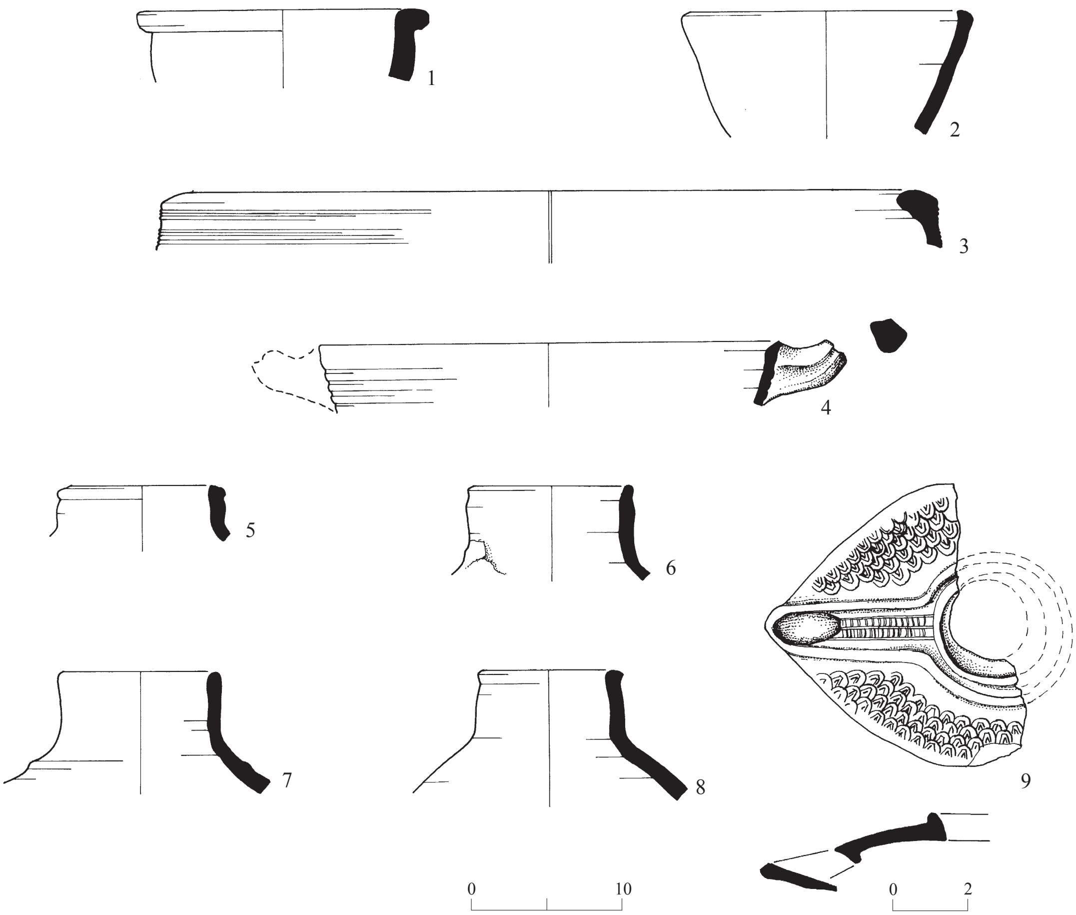

איור 4. כלי החרס משטח A.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	צבע חרס	תיאור	מקבילות
1	קערה	83	198/3	חום	טין מפולם, מעט נציץ	
2	קערה	83	200/8	חום־צהוב	טין ובו מעט חסמים לבנים ומיקה	
3	קדרה	83	196/1	חום־אדום	טין גס, ליבה כהה	
4	קדרת בישול	83	198/4	חום	טין גס, נציץ	
5	קנקן	90	201/2	כתום	טין גס	Calderon 2000:104, Pl. VI:6–8
6	קנקן	83	200/1	חום־צהוב	טין ובו חסמים לבנים	
7	קנקן	83	198/5	חום־אדמדם	טין ובו חסמים לבנים	
8	קנקן	90	201/3	חום	טין גס, מעט גרגירים לבנים ופחם	Magness 1993: Type 6B
9	נר	82	181	לבנבן־צהבהב	טין בהיר מפולם היטב	

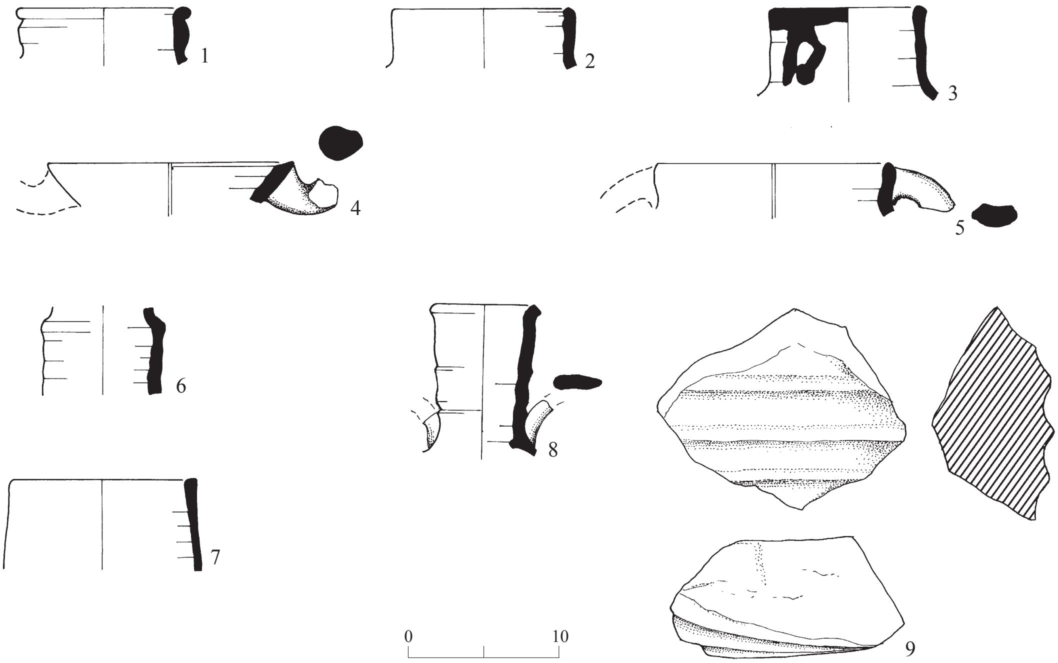

איור 5. כלי חרס (1–8) ושבר עמוד שיש (9) משטח B: שכבות II–IV.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1	קנקן	201	405/4	טין חום־כתום, חסמים לבנים	Calderon 2000:104, Pl. VI:6–8
2	קנקן	204	407/3	טין חום, חסמים לבנים ושחורים	
3	קנקן צפוני	215	446/7	טין כתום־אדום, חרס מחופה שחור, ליבה שחורה	Calderon 2000:128, Pl. XVII:12
4	קדרת בישול	203	404/1	טין חום כהה, נציץ ומעט חסמים לבנים	Calderon 2000:140, Pl. XXIII:49
5	פך	215	446/1	טין חום, חסמים לבנים ושחורים	
6	צינור חרס	215	457/1	טין חום בהיר	
7	צינור חרס	215	446/4	טין חום, נציץ	
8	פך ׳עזה׳	206	448/1	טין שחור, מעט חסמים לבנים	
9	שבר עמוד שיש	218	421		

הביזנטית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה. לטיפוס השני שייכים שני קנקנים שלהם שפה משוכה חוצה ועיבוי במרכז הצוואר (איורים 5:4; 5:1) — תאריכם משלהי התקופה הביזנטית עד ראשית התקופה האסלאמית הקדומה, והם עשויים מטין כתום, חום־כתום. לטיפוס השלישי שייך הקנקן שבאיור 5:3 — ממשפחת קנקני השק הצפוניים (״קנקן בית שאן״).

הקרמיקה שנמצאה מעל רצפות שכבה IV מתוארכת לשלהי התקופה הביזנטית (המאה הו׳ עד אמצע המאה הז׳ לסה״נ). הקרמיקה משכבה III מתוארכת לסוף התקופה הביזנטית – ראשית התקופה האסלאמית הקדומה (המחצית השנייה של המאה הו׳ עד המחצית השנייה של המאה הז׳ לסה״נ). הקרמיקה מהכבשן מקבילה בתאריכה לזו של שכבות III ו־IV.

כלי הזכוכית

יעל גורין־רוזן

בחפירה נמצאו 112 שברי כלי זכוכית, מהם כ־77 שברי גוף שלא זוהו ושברי כלים מודרניים שמקורם בפני השטח בשטח B (שכבה I; לוקוס 27, 33, 49). זוהו 35 שברים אינדיקטיביים של קערות, בקבוקים ובסיסי גביעי יין (שטח A; לוקוס 15, 16, 75, 79, 82), המתוארכים לתקופה הביזנטית (המאות הה׳–הו׳ לסה״נ). שבר אחד (L75) מכלי שעוטר בחוט שגונו סגלגל־אדמדם יכול להיות משלהי התקופה הביזנטית, אך הוא אינו אינדיקטיבי מספיק כדי לציין נוכחות באתר במאה הז׳ לסה״נ.

ממצא המטבעות

הלנה סוקולוב

בחפירה נתגלו 25 מטבעות ברונזה,[8] 15 מהם זוהו. המטבעות מתוארכים לשתי תקופות: לתקופה הסלווקית (13 מטבעות) ולתקופה הביזנטית (שני מטבעות) — בהתאמה לשאר הממצאים מן החפירה (טבלה 1).

1–5. (1) לוקוס 217, ר״ע 80203; (2) מס׳ רישום 465/3, לוקוס 217, ר״ע 80204; (3) מס׳ רישום 177, לוקוס 81, ר״ע 80197; (4) מס׳ רישום 208, לוקוס 23, ר״ע 80193; (5) מס׳ רישום 432/1, לוקוס 209, ר״ע 80200.
אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ), אנטיוכיה.
פנים: ראש אפולו עטור זר לימין, שוליים מנוקדים.
גב: [ΒΑΣΙ]ΛΕΩΣ [Α]ΝΤΙΟΧΟΥ אפולו ערום עומד לשמאל, אוחז חץ ביד ימין ונשען על קשת משמאל.
Æ, ↑, (1) 2.13 גרם, 12 מ״מ; (2) 1.13 גרם, 21 מ״מ; (3) 1.68 גרם, 9 × 10 מ״מ (חיקוי?); (4) 0.86 גרם, 10 מ״מ; (5) 1.48 גרם, 10 × 11 מ״מ.
השוו Houghton and Spaer 1998:86, No. 571.

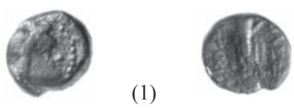
(1)

6. מס׳ רישום 432/2, לוקוס 209, ר״ע 80201.
אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ), אנטיוכיה.
פנים: ראש אפולו עטור זר לימין, שוליים מנוקדים.
גב: [...] פיל עומד לימין.
Æ, ↑, 1.26 גרם, 7 מ״מ.
השוו Houghton and Spaer 1998:88, No. 610.

7. מס׳ רישום 413, לוקוס 209, ר״ע 80199.
סלווקוס הד׳ (187–175 לפסה״נ), אנטיוכיה.

טבלה 1. ממצא המטבעות לפי לוקוסים

לוקוס	כמות	תאריכים	מס׳ קטלוג	סה״כ
23	1 1	אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ) סלווקי	4 13	2
41	1	המאות הד׳–הה׳ לסה״נ	15	1
51	1	סלווקי	12	1
57	1	אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ)	1	1
81	1	אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ)	3	1
209	2 1 1	אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ) סלווקוס הד׳ (187–175 לפסה״נ) סלווקי	5, 6 7 11	4
210	1 1	סלווקי המאות הד׳–הה׳ לסה״נ	10 14	2
212	1	סלווקי	9	1
217	1 1	אנטיוכוס הג׳ (223–187 לפסה״נ) סלווקי	2 8	2
			סה״כ	15

פנים: ראש ארתמיס לימין, מאחוריה קשת ואשפת חיצים; משמאל: B̂

גב: [...] ארתמיס עומדת לפנים, אוחזת בידה השמאלית חנית או לפיד. ידה הימנית נחה על אייל.

Æ, ↖, 3.82 גרם, 15 מ״מ. שחוק.

השוו Houghton and Spaer 1998:128, No. 907.

8, 9. (8) מס׳ רישום 465/2, לוקוס 217, ר״ע 80205; (9) מס׳ רישום 425, לוקוס 212, ר״ע 80207.

סלווקי.

פנים: ראש לימין.

גב: [...] דמות עומדת.

Æ, ↓, (8) 1.25 גרם, 9 מ״מ; (9) 2.09 גרם, 10 מ״מ.

10–13. (10) מס׳ רישום 466/2, לוקוס 210, ר״ע 80206; (11) מס׳ רישום 422, לוקוס 209, ר״ע 80198; (12) מס׳ רישום 317, לוקוס 51, ר״ע 80196; (13) מס׳ רישום 209, לוקוס 23, ר״ע 80194.

סלווקי.

פנים: ראש לימין.

גב: שחוק.

Æ, (10) 1.43 גרם, 10 מ״מ; (11) 1.41 גרם, 10 מ״מ; (12) 2.07 גרם, 12 מ״מ; (13) 1.50 גרם, 10 מ״מ.

14. מס׳ רישום 434, לוקוס 210, ר״ע 80202.

המאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

פנים: [...] ראש לימין.

גב: דמות עומדת לשמאל.

Æ, ↙, 0.96 גרם, 9 × 12 מ״מ.

15. מס׳ רישום 303, לוקוס 41, ר״ע 80195.

המאות הד׳–הה׳ לסה״נ.

פנים: [...] דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה ושריון.

גב: שחוק.

Æ, ↙, 0.96 גרם, 9 × 12 מ״מ.

סיכום

בשטח החפירה נחשפו כבשן יוצרים ומבנים משלוש תקופות: מהתקופה ההלניסטית עד שלהי התקופה הביזנטית, ומתחילת התקופה האסלאמית הקדומה. המבנים נחשפו בשוליו של יישוב גדול שמרכזו בחורבה שממערב להם, סמוך לצומת דרכים. קשה לשחזר את ממדי המבנים או את תפקידם. קשה גם לתארך במדויק חלק מהשכבות בשל מגבלות גודל שטח החפירה, הפגיעות המודרניות והקרבה של הממצאים לפני השטח.

הממצא בכל השכבות מצביע על מעט חומר שמקורו באתרי החוף ומעט כלי ייבוא. בקרמיקה מהתקופות הפרסית וההלניסטית היה רק שבר אחד מיובא (ר׳ טורגה, כרך זה: איור 32:3), ובממצא מהתקופה הביזנטית היו רק שני חרסים מהמשפחה הרומית המאוחרת המחופה אדום (LRC). לפיכך, נראה שהתרבות החומרית של האתר קשורה להרי שומרון ולא לחוף, אף על פי שהאתר נמצא סמוך לדרך הקושרת את החוף עם שכם. הממצא החומרי מצביע על היותה של האוכלוסייה המקומית כפרית, לא אמידה, וזאת על אף שנתגלה במילוי שבר של עמוד שיש בסגנון יוני (ר׳ איור 9:5).

בחפירה זו לא נמצאה שכבת יישוב מהמאה הי״ג לסה״נ, בדומה לממצא בחפירות קלטר (תשס״א); לכן, נראה שהיישוב המאוחר השתרע מצפון לחורבה. מעט הקרמיקה מהתקופות הרומית והעבאסית שנמצאה בחפירה מלמדת על פעילות באזור, למרות היעדר שרידים ארכיטקטוניים מתקופות אלו.

הערות

1 בראש האתר אום חאלד נערכה חפירת בדיקה מצומצמת בראשות המחבר, ונחשפו בה שבע שכבות יישוב, שתוארכו מהתקופה הרומית הקדומה עד ימינו (עד 2009).

2 לדיון נרחב על מקורות היסטוריים, זיהויים אפשריים ודרכים באזור, ר׳ Kletter and Stern 2006.

3 במהלך החודשים יוני–דצמבר 1999 ויולי 2000 נערכו באתר חפירות הצלה (A-3067, A-3264) מטעם רשות העתיקות בניהלו של הכותב. סייעו לחפירה ראובן מרדכי (ניהול שטח), יחזקאל דנגור (מנהלה), ואדים אסמן, ויאצ׳סלב פרסקי, רחל גראף ואבי האג׳יאן (מדידות וסרטוט), צילה שגיב (צילום), יעל

גורין־רוזן ורות ג׳קסון־טל (עיבוד כלי זכוכית), אלה אלטמרק (ניקוי מטבעות), הלנה סוקולוב (נומיסמטיקה) חמודי חלאיילה (כלי צור), אירנה לידסקי (ציור כלי חרס) ואלי ינאי.

[4] מצפון לכבשן, סמוך לקיר 1, נחפרה רק תעלת בדיקה צרה עד לרצפה שנשאה שכבת שרפה (L76), זאת בשל בעיית בטיחות.

[5] חמודי חלאיילה בדק את כלי הצור, ולדעתו, השחיקה מעידה שהכלים הובאו לאתר מהוואדי הסמוך.

[6] הרצפות סומנו באות F כדי להבדילן מהלוקוסים שמעליהן (L209, L210).

[7] הקרמיקה הביזנטית בשטח B מעטה, ולכן באיור 5 מוצגים מרבית הכלים שנמצאו מתקופה זו בשטח זה.

[8] המטבעות נוקו במעבדת רשות העתיקות, בראשותה של אלה אלטמרק. צילמה אותם קלרה עמית.

הפניות

באומגרטן י׳ תשס״ב. כבשן צריפה סמוך לצומת גבעתי. **עתיקות** 42: 43–50.

גרוסמן ד׳ תש״ן. תהליך ההתיישבות הערבית בשרון בתקופה העות׳מאנית. בתוך ד׳ גרוסמן, א׳ דגני וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון לכרמל**. תל אביב. עמ׳ 263–278.

טורגה ח׳ כרך זה. כלי חרס מהתקופות הפרסית וההלניסטית מחורבת בורין (מזרח).

ישראל י׳ תשנ״ד. אשקלון. **חדשות ארכיאולוגיות** ק: 86–91.

ישראל י׳ תשנ״ה. כלכלת חבל עזה־אשקלון בתקופה הביזנטית לאור סקר וחפירות ב׳אחוזת המיל השלישי׳ ליד אשקלון. **מכמנים** 8: 119–132.

ישראל י׳ תשנ״ז. ח׳ ארזה. **חדשות ארכיאולוגיות** קז: 115–117.

ספראי ז׳, גרוסמן ד׳, פרנקל י׳ ורייני א״פ תש״ן. דרכי השרון. בתוך ד׳ גרוסמן, א׳ דגני וא׳ שמואלי, עורכים. **השרון בין ירקון לכרמל**. תל אביב. עמ׳ 249–262.

עד ע׳ 2009. נתניה, שכונת בן עמי. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (15.7.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1135&mag_id=115 (תאריך גישה 25.1.2012).

פורת י׳, דר ש׳ ואפלבאום ש׳ תשמ״ה. **קדמוניות עמק חפר**. תל אביב.

קלטר ר׳ תשס״א. ח׳ בורין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 112: 59–60.

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ז. דרכים ראשיות בשרון בתקופות הרומית והביזאנטית. **ישראל עם וארץ — שנתון מוזיאון ארץ־ישראל** ד׳ (22): 147–162.

Guérin M.V. 1875. *De la Palestine.* Paris.

Houghton A. and Spaer A. 1998. *Sylloge Nummorum Graecorum. Israel* I: *The Arnold Spaer Collection of Seleucid Coins.* New York.

Kletter R. and Stern E.J. 2006. A Mamluk-Period Site at Khirbat Burin in the Eastern Sharon. *'Atiqot* 51:173–214.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE.* Sheffield.

Calderon R. 2000. Roman and Byzantine Pottery. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations, Final Report of the 1984–1998 Seasons.* Jerusalem. Pp. 91–165.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1882. *The Survey of Western Palestine* II: *Samaria*. London.

Gadot Y. and Tepper Y. 2003. A Late Byzantine Pottery Workshop at Khirbet Baraqa. *Tel Aviv* 30:130–157.

ḤORBAT BURIN (EAST): REMAINS OF BUILDINGS AND A POTTERY KILN FROM THE PERSIAN TO THE BEGINNING OF THE EARLY ISLAMIC PERIODS

UZI 'AD
(Pp. 21–31)

Ḥorbat Burin is located in the northern Sharon plain (map ref. NIG 1987–90/69080–93; OIG 1487–90/19080–93), in the midst of the farmlands of the Eastern Trough (Fig. 1). The site lies near the ancient crossroads between the ancient Via Maris and the east–west routes linking Nablus (Neapolis) with the ancient settlement in the area of present-day Netanya (Umm Khaled) and Caesarea. The excavations were carried out on the eastern fringes of the tell (Fig. 1). Twenty-three squares were opened in two areas, covering a length of approximately 100 m. In Area A, situated some 20 m south of Route 57, a round pottery kiln was exposed. In Area B, to the south of Area A, buildings from three phases were revealed; they appear to have been originally part of the outskirts of the settlement on the tell.

Area A

A round pottery kiln was revealed (outer dimensions: 4.7 × 6.5 m), preserved almost in its entirety. The roof of the firing chamber had collapsed (Plan 1). To the north of the kiln, a 'service room' was exposed (L83), which was used to feed fuel into the combustion chamber (see below). In the northern wall of Room 38 (W1) was an intact opening surmounted by a pointed arch (height 1.5 m; Plan 1: Section 1–1); its purpose is not clear, and it may have accessed an additional kiln to the north. Two stories of the kiln (Fig. 2) were preserved: a combustion chamber (L90), preserved in its entirety, and a firing chamber above it, with a partially preserved floor. Judging by the ceramic finds recovered from the floor of Room 38 and the fill of the kiln (L90; Fig. 4), the use of the kiln can be dated to the end of the Byzantine period (sixth–seventh centuries CE). It can therefore be surmised that the kiln was contemporary with Phase III or IV of the building in Area B (see below).

Area B

In this area (length 55 m, width 11–12 m; Fig. 3), buildings from three ancient phases were discerned (V–III), surmounted by two modern phases (II–I).

Phase V (Plan 2). The western part of a large building of unknown dimensions was exposed; its use was unclear. Unfortunately, the walls of the Phase V building (W3, W13 and W17) do not meet—the corners of the building were destroyed by the Phase III walls—and only the foundation of one floor abutting them (L57) survived. The walls were attributed to Phase V because of their uniform construction and alignment, and their location beneath Phase III walls. The finds from beneath the floor foundations (L40, L53 and L65; see Torge, this volume: Fig. 1) and within the foundations themselves (L57, L59 and L64; see Torge, this volume: Fig. 2) indicate that the Phase V building was built at the beginning of the Hellenistic period and remained in use until the end of the late Hellenistic period.

Phase IV. The western part of a bathhouse (Plan 2) was revealed in Phase IV, consisting of two hypocaust rooms (L204: 2.6 × 2.6 m; L215: 3.4 m wide) joined to another room to the east (L206: 6.3 m wide), of which only the western part was exposed. The walls of the hypocaust (W19 and W22) were built of fired-clay bricks with mortar between them. Wall 25, located south of the southern wall of the hypocaust and parallel to it, may also have belonged to the bathhouse complex. The bathhouse finds, from the fill around the colonnades and above, and within the floor foundation (Fig. 6:3–5), are dated to the Byzantine period.

Phase III. A large building of massive proportions (Fig. 3; Plan 2) was revealed in Phase III, measuring 38 m in length. Its total width is unknown (it was exposed to a width of 10 m) as it extended eastward beyond the limits of the excavation. The walls of the building were preserved only to the height of the foundations. The western wing of the building was exposed, bounded by a wall on each side: an external western wall (W2 and W5) and an internal wall (W15, W15a and W15b). Eight cross walls abutted these walls, between W26 in the north and W11 in the south, forming a row of adjacent rooms, with two pairs of rooms in the south and in the center, and a single room in the north. Of the building's flooring, large parts of a mortar or plaster floor were preserved (L202), abutting the northern side of W4. In addition, two fieldstone surfaces (W31 and W32) were exposed, whose purpose was unclear. Judging by the scarce pottery finds above the floors identified with this phase (Fig. 5) and the stratigraphy, the Phase III building was in use between the end of the Byzantine period and the beginning of the Early Islamic period.

Phases I and II, dating from the Ottoman period, the time of the British Mandate and the present day, had damaged the remains from the earlier phases (V–III).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map of the excavation area.
Plan 1. The pottery kiln in Area A, plan and sections.
Fig. 2. The kiln, looking west.
Plan 2. Area B, plan and sections.
Fig. 3. Area B, looking north.
Fig. 4. Pottery from Area A.
Fig. 5. Pottery (1–8) and fragment of marble column (9) from Area B: Phases IV–II.

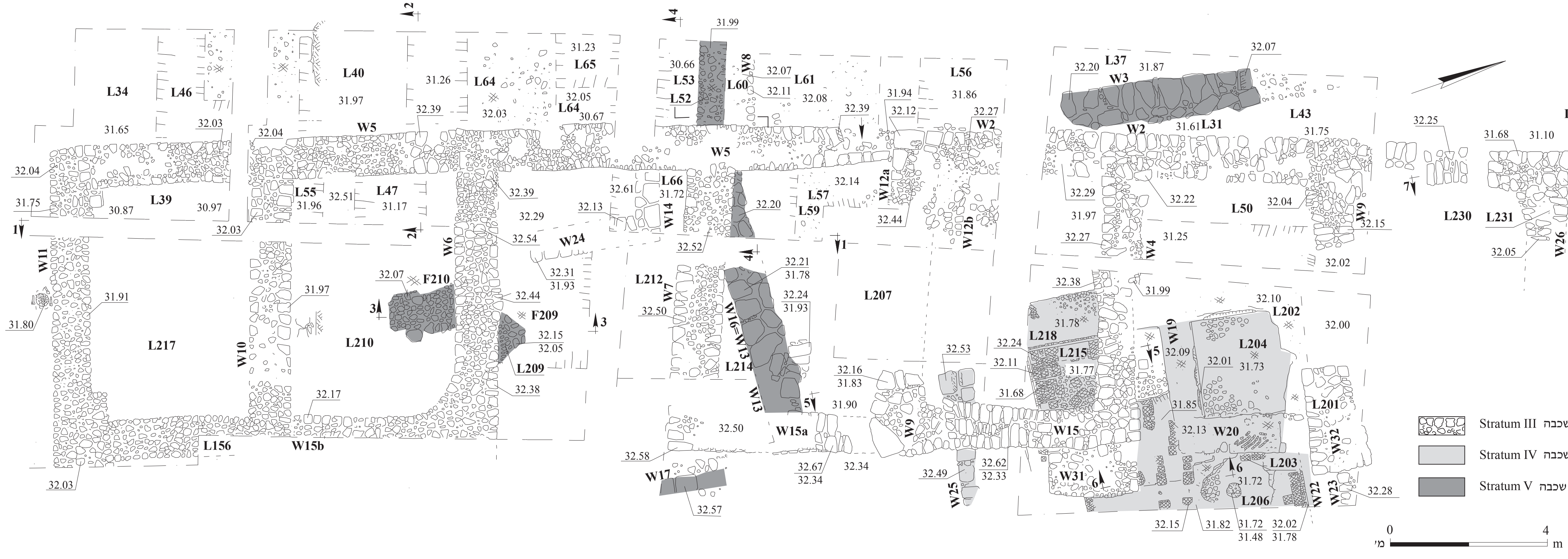

תכנית 2. שטח B, תכנית וחתכים (מאחור).

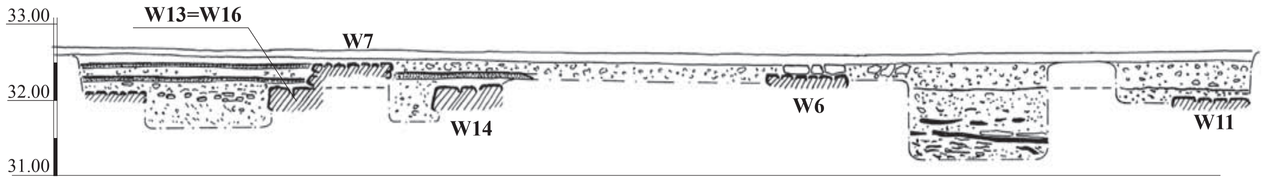

1-1

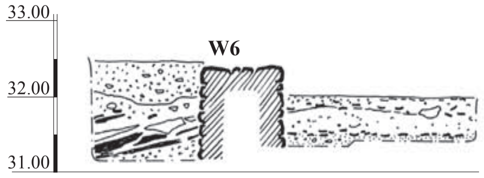

2-2

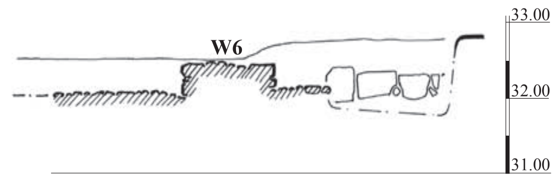

3-3

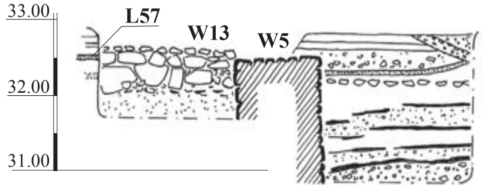

4-4

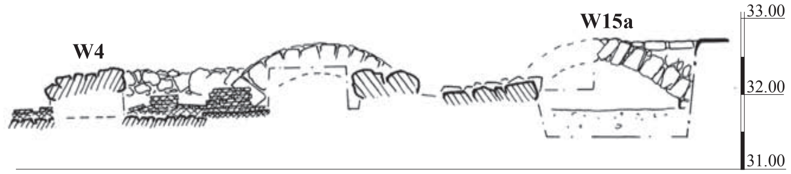

5-5

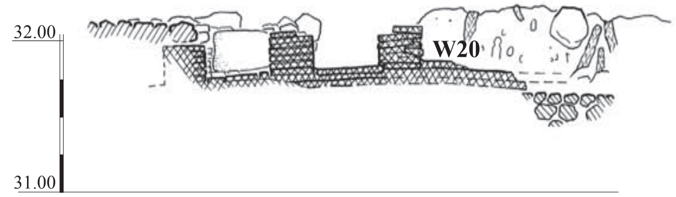

6-6